

HALK ANLATILARINDA YER ALAN KÖROĞLU TİPLERİ VE ÂŞIK KÖROĞLU'NUN BU TİPLER ARASINDAKİ YERİ

The Types of Köroğlu in Folk Narratives and the Place of Köroğlu Among These Types

Yrd. Doç. Dr. Ali YAKICI*

ÖZET

Köroğlu, Türk dünyasının ortak kültürel ürünlerinden biridir. Bu nedenle Köroğlu üzerine çalışma yaparken ya da bu anlatıdan yola çıkarak düşünce üretirken Türklerin yaşadıkları bütün coğrafyaları ve çevre kültürleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Doğu'dan batıya Türk dünyasındaki anlatılarda yer alan Köroğlu tiplerine bu açıdan bakıldığında onun bir destanın asıl kahramanı olduğu, hikâyelerin ise onun çerçevesinde geliştiği, fakat bu anlatıların değişik coğrafyalarda farklı varyantlarının oluştuğu görülecektir. Köroğlu'yla ilgili bu farklı varyantlar incelendiğinde ise Köroğlu'nun bir destan kahramanı oluşunun yanı sıra bir hikâye kahramanı, hatta bir masal kahramanı olarak anlatıdaki işlevini yerine getirdiği tespit edilecektir. Anlatılarda yer alan Köroğlular dışında bir de tarihi bilgiler esas alınarak yaşadığı belirtilen Köroğlular vardı ki; bunlardan biri 16. yüzyılda yaşadığı bilinen Âşık Köroğlu, diğeri ise Bolu dolaylarında yine aynı yüzyılda eşkiya olarak kayıtlara geçtiği belirtilen Köroğlu lakaplı biridir. Ancak burada, eldeki verilere göre bu iki Köroğlu'nun birbirinden farklı kişiler olduğunun belirginleştiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler

Anlatı, âşık, destan, hikâye, masal, tip.

ABSTRACT

Köroğlu is one of the common cultural products of Turkish world. For this reason, while doing research, and producing ideas on Köroğlu, it is important to consider all the geographies that the Turks inhabit, and all the cultures around. When Köroğlu, who takes place in the narratives of Turkish world from the East to the West, is evaluated from that respect, it is going to be realized that he is the real epic hero, and the stories unfold around him, yet, these stories create different variations on different geographies. When these variations about Köroğlu are studied, apart from Köroğlu's being an epic hero, it is going to be found out that he acts as a hero in stories, even a hero in fairy tales. When the historical information is taken into consideration, there are also other Köroğlu figures in narratives. One of them is the Bard Köroğlu who is known to have lived in the 16th century, the other is the one whose nickname is known as Köroğlu, registered as brigand in around Bolu. However, according to the data we have, these two Köroğlu figures are definitely different persons from each other.

Key Words

Narrative, bard, epic, story, fairy tale, type.

Türk kültür ve edebiyatında “Köroğlu” adının özel ve önemli bir yeri vardır. Köroğlu terimi, gücün simgesi, özellikle de düşkünün, çaresizin, mazlumun yanında, zulmün karşısında olan bir gücün temsilcisi olduğu için büyük insan kitlelerinin kabulleri arasında yerini almış, kültür ve edebiyatın birçok alanını, birçok türünü etkilemiştir. Bu bakımdan sözlü anlatılarda ve yazılı halk edebiyatında farklı Köroğlu tipleriyle karşılaşıl-

maktadır. Bu tiplerin başında “destan kahramanı” olan Köroğlu gelmektedir. Diğerleri ise; “hikâye kahramanı” ve “masal kahramanı” olarak görülen Köroğlu tipleridir. Bunlara ek olarak da “ozan tipi”ni oluşturan “Âşık Köroğlu” yer almaktadır ki; destan, hikâye ve masal kahramanları olan Köroğluların da önemli özelliklerinin başında âşık oluşları, ifade edecekleri konuları şiirle anlatmalarını gelmektedir.

* Gazi Üniversitesi Türk Dili Bölüm Başkanı, Ankara. yakici@gazi.edu.tr

Hâl böyle olunca da kimi bilim ve edebiyat çevrelerinde Köroğlular birbiriyle karıştırılmakta, sanki bir Köroğlu yaşamış ve bunun çevresinde anlatılar oluşmuş düşüncesiyle/varsayımıyla hareket edilmekte, anlatılarda yer alan Köroğluların ağzından tapşırılan dörtlüklerin yer aldığı şiirlerin gerçek şairi ya da şairlerinin o anlatının sahibi âşık/meddah/destancı/hikâye ve masal anlatıcıları olduğu unutulmakta, hatta kimi çalışmalarda 1579-80'li yıllarda Bolu dolaylarında yaşadığı ve eşkıya olduğu varsayılan Köroğlu adlı bir sanatçının (Öztelli 1982: 3) şiirleri olarak verilebilmektedir.

Türk milli eğitiminde görev yapan ve işi Köroğlu vb. konularda da hedef kitlesini bilgilendirmek olan kimi edebiyat, tarih vb. kültür ve sosyal alan dersi öğretmenlerinin de bu konuda verdiği/veremediği bilgilerle kafaları karıştırdığı görülmektedir.

Köroğlu konusunu, sadece Türkiye coğrafyasıyla sınırlandırarak buradaki anlatı ve bilgilerle ifadeye çalışmak elbette yeterli ve doğru olmaz. Bu nedenle Köroğlu konusunda doğru tespitlere ulaşabilmek için Türk dünyası ve kültürünün ortak unsur ve kabullerinden olduğunun göz önünde tutulması gerekir. Bu durum ise bizi farklı Köroğlu tiplerine; halk anlatılarında destan, hikâye, masal kahramanı olan vd. Köroğlulara, şair olarak ise Âşık Köroğlu'na götürmektedir.

Köroğlu tipinin doğuşunda ve çeşitli alanlara yayılmasında epik destanların önemli bir rolünün olduğu gözlemlenmektedir.

“Çağımızda, hayatietini ve dinamizmini bu derece muhafaza etmiş, icra edilme sahasındaki vüs'atinin derinliğini kaybetmemiş Köroğlu Destanı tipinde ve hacminde bir esere başka milletlerin

hayatında rastlanmadığını” (1983: 104) belirten Yıldırım, “Köroğlu Destanı'nın, uzun asırlar ötesinden günümüze ulaşan ve hâlâ anlatım geleneği içindeki yerini muhafaza eden, sevilen ünlü bir destanımız olduğunu, hemen bütün Türk dünyasında ve Türklerle uzun asırlar beraber yaşamış milletlerin hayatında derin akisler bırakmış olan Köroğlu Destanı'nın, kültürümüzün müşterekliği açısından bakıldığında destanî bir eser olmasının yanı sıra maziye taşıyan abidvî bir kıymete de sahip bulunduğunu, bu gün bile, anlatıldığı ve dinlendiği coğrafi alanın vüs'ati dikkate alınınca, Türkler arasında kültür bütünlüğünü koruma bakımından gördüğü işin ehemmiyetinin daha iyi anlaşılacağını”(1983: 103) vurgulamaktadır.

Yıldırım, Köroğlu Destanı rivayetlerini “Batı Versiyonu” ve “Orta Asya Versiyonu” olarak iki şekilde isimlendirmekte; Batı versiyonuna “Azerbaycan, Anadolu, Balkan” ve çevre Türk yerleşim sahalarında yer alan Türk rivayetleriyle “Gürcü, Ermeni” ve diğer etnik grup ve milletlerin hayatında yer alan rivayetleri dâhil etmekte, Orta Asya versiyonunun ise “Türkmen, Özbek, Karakalpak, Tatar, Kazak, Kırgız, Uygur Türkleri” ne ait rivayetler ile “Tacik ve Buhara Arapları” arasında dolaşan Arapça ve Tacikçe rivayetleri kapsadığını belirtmektedir (1983: 105).

Batı versiyonu ile Orta Asya versiyonunun esas itibarıyla efsanevi kahraman Köroğlu merkez olmak üzere destan çatısı altında toplandığını fakat hususi farklılıklar sebebiyle birbirinden ayrıldıklarını belirten Yıldırım, Orta Asya rivayetleri hakkında şu bilgilere yer vermektedir:

Köroğlu Destanı, Orta Asya Türk destan geleneği içinde tekâmülünü tamamlayarak epos seviyesine erişmiş

mükemmel bir hamasi destan, Manas gibi âbidevî bir eserdir. Biz, bu mükemmel eposun bütün Orta Asya rivayetleri hakkında yeterince bilgi toplayabildiğimizi söyleyemeyeceğiz. Elimizdeki bilgi ve metinler daha çok Özbek, Kazak ve Türkmen rivayetleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Özbek rivayetleri arasında Batı versiyonuna bağlı rivayetler de yer almakta ve bunlar ayrı bir Köroğlu mektebini temsil etmektedir. Köroğlu Destanının tamamı Türkmen ve Karakalpaklar arasında kırk bir; Özbekler arasında Batı versiyonu on dört-ona altı, Orta Asya versiyonu kırk üç; Kazaklar arasında altmış iki, Tacikler arasında elli kol olarak hesaplanmaktadır. Bu sayıya Tatar, Uygur, Kırgız, Sibirya ve Afganistan Türkleri ile Buhara Arapları arasında dolaşan destan kollarını da ilave edersek tahminen büyük bir yekûna erişiriz sanıyorum”(1983: 107).

Destan anlatıcıları tarafından ise Köroğlu Destanı'nın 366, 700 ya da 777, hatta Azerbaycan âşıklarına göre 7777 kolunun rivayet edildiği belirtilmektedir(Özkan 1997: 224)

Yıldırım, her iki versiyon arasında ki farklılıkları yedi temel noktada toplamıştır(1983: 105-106). Bu varyantlar arasında görülen belirgin husus; Orta Asya versiyonunda özellikle Köroğlu'nun doğumuyla başlayan olağanüstülükler zincirinin onun bir destan kahramanı olduğu fikrini doğurmuş olmasıdır. Batı versiyonunda ise; gölden/sudan çıkan iki aygırın biri dor, diğeri kır kısarakla çiftleşip uçarak tekrar göle/suya döndüğü(Çobanoğlu 2003: 291) biçiminde anlatılan atın olağanüstü bir at tarafından döllemesi vb. dışında hikâye özelliklerinin ağırlıklı oluşudur.

“Türk Dünyasında Köroğlu” adıyla gerçekleştirdiği muhtevalı çalışmasında Ekici, doğu(Orta Asya) ve Batı

versiyonlarında Köroğlu'nun ilk kol anlatmalarının karşılaştırmasını yapmış, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Doğu Türkistan, Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin versiyonları hakkında bilgi ve bunlara ait metinlerden hareketle özellikle Köroğlu'nun doğumu ve büyümesindeki olağanüstülüklere yer vermiş, olağanüstü bir at, güç ve silaha sahip olmasından mukayeseli olarak söz etmiştir.

Ekici'nin verdiği bilgilerde Köroğlu'nun doğumu Türkmen, Kazak, Özbek ve Uygur rivayetlerinde, farklılıklar olmakla birlikte annenin ölümü sonrası mezarda doğum biçimindedir.(2004: 106-109). Bunlardan Kazak versiyonu özet olarak şöyledir:

“Ravşanbek ve Gejdem Beg, Türkmen yurduna kaçmaya karar verirler. Rovşan ve Gejdem Türkmen yurduna giderler ve Külayım ile Akanay Kızılbaş ülkesinde hizmetçi Babalı ile kalırlar. Aynı zamanda Rövşan'ın hanımı Akanay hamiledir.

Bir gün Akanay rüyasında “Kırk Şiltentler”i görür ve Şiltentler ona bir süre sonra öleceğini, öldükten sonra mezarda doğum yapacağını, doğacak çocuğun bir oğlan çocuğu olup, Türkmenlere eziyet eden Kızılbaş Şağdat Han'dan intikam alacağını söyler. Akanay gördüğü rüyayı Külayım'a anlatır ve bir süre sonra ölür.

Akanay'ın rüyasında gördüğü gibi, ölümünden bir süre sonra çocuk dünyaya gelir. Çocuk annesinden gelen sütü emerek beslenir. Bu sırada Kırk Şiltentler gelerek çocuğa “Köroğlu” adını koyarlar. Babalı ve Külayım bir pîrin yardımıyla çocuğu yakalayıp eve getirirler ve çocuk Külayım tarafından büyütülür (Ekici 2004: 107).

Özbek varyantında yer alan Köroğlu'nun doğumuyla ilgili bölümlerden biri şu şekildedir:

“Bibi Hilâl İsfahan’da Cıgalı Bey’in diğer adamlarıyla kalır. Fakat çok üzgündür. Bir gün Cıgalı Bey’in Çoban Rüstem adlı yilkıcısı Bibi Hilâl’i ölmüş olarak kırdada bulur ve onu gömer. Ancak Bibi Hilâl Hamile’dir. Mezarda çocuğu doğar. Ölü vücudun göğüslerinden süt gelmektedir. Çocuk o sütü emerek birkaç gün yaşar. Bu arada Çoban Rüstem, o mezarı kollamakta ve atları her gün o civarda otlatmaktadır. Atlardan birinin tayı ölmüştür. O kısırak sık sık sürüden ayrılmakta ve Bibi Hilâl’in mezarına gidip tam mezarın üzerine yatmaktadır. Çoban Rüstem atı takip eder ve mezardan bir bebeğin atın memelerinden emdiğini görür ve çocuğun Bibi Hilâl’in olduğunu anlayarak alıp evine götürür. Mezarda bulduğu için adını Guroğlu koyar(Türkmen 1983: 84).

Köroğlu’nun olağanüstü doğumu, destan özelliklerinin yoğun olduğu doğu versiyonlarında ortak bir şekilde anlatılırken, hikaye özelliklerinin ağırlıklı olduğu batı versiyonları olarak adlandırılan Azerbaycan ve Türkiye Türkleri anlatmalarında kahramanın doğumu bölümü yer almamaktadır. Bu iki versiyondaki kahramanlarla ilk olarak on-on beş yaşları arasında bir delikanlı olarak karşılaşmaktadır(Ekici 2004: 108).

Çobanoğlu “Türk Dünyası Epik Destan Geleneği”nde kahramanların olağanüstü kişilik ve doğumlarını anlattığı bölümde destan kahramanı olarak Türkmen “Adıbeğ-Köroğlu”, Kazak “Ravşanbek-Köroğlu” ve Özbek “Goroğlu”yla ilgili anlatılara yer vermektedir(2003: 355-357).

Karadavut, destanların zaman zaman olağanüstü motiflerle süslenmiş birer kahramanlık hikâyeleri olduğunu, destan kahramanının daha doğumundan başlamak üzere ilerideki hayatına ve alp tipine uygun olağanüstülükler gösterdi-

ğini ve kahramanın içinden çıktığı toplumun onu bu yönde yetiştirdiğini belirtmektedir.(2002: 84)

Karadavut ayrıca, Kaplan’ın “alp tipinin göçebe toplumun derin özleminin ifadesi olduğunu, anne ve babaların kendi özlemlerine uygun evlatlar tahayyül ettiklerini” (1985: 68) ifadesinden hareketle bu özlemin Türkistan varyantlarında dile getirildiğini ve kahramanın olağanüstü doğumu motifi “Köroğlu’nun Zuhuru”nun sadece Türkistan varyantında olduğunu vurgulamaktadır(2002:84-85).

Destan kahramanlarının özelliklerini belirleyen özelliklerden biri de mitolojik bir olgu olan hayvan tarafından emzirme ya da bebeklikte etle beslenerek büyütülmedir.

“Bu motif, Köroğlu’nun Türkistan varyantlarında yeni doğmuş çocuğu bir hayvanın emzirmesi biçimindedir.

Özbek varyantında çocuğun doğumundan üç yıl sonra annesinin sütü kesilir. Çocuk üç gün aç kalır. Bu arada Rüstem’in kısıraklarından birinin tayı ölür. Kısırak yavrusunun ölümüne üzülüp gezerken mezarlığa gelir. Mezarın dışına çıkan çocuğu görür ve onu emzirir.

Kazak varyantında da ölü annesinden mezarda doğan Köroğlu’nu yine bir kısırak emzirir.

Türkmen varyantında ise Köroğlu’nu emziren bir keçidir. Köroğlu’nun amcası Gencim’in sürüsünden sütlü bir keçi, doyduktan sonra mezarlığa gelir, Köroğlu’nun doğduğu mezarın başına varınca melemeye başlar, Köroğlu mezardan çıkarak bu keçiyi emer (Karadavut 2002: 86).

Köroğlu’nun “diğer Türk destanlarına göre pek çok problemi içinde saklayan”(1997: 225) epepe seviyesine ulaşmış bir destan (1997: 224) olduğu-

nu belirten Özkan, Köroğlu Destanı'nın Türkistan rivayetlerinde kahramanın ve atının karanlık bir yerde doğuşu ve olağanüstü özellikler kazanması motifinin saklı tutulduğunu, Batı rivayetlerinde ise sadece atıyla ilgili motiflerin muhafaza edildiğini, destanın ana çatısında en eski tabakayı teşkil eden bu iki motifin mitolojik devrin izlerini taşıdığını, Anadolu ve Azerbaycan rivayetlerindeki Köroğlu adının gözlere mil çekme motifinden kaynaklandığını, aslında bunun âşıklerce kahramanın unvanının makul bir izahından başka bir şey olmadığını, ayrıca bazı Batı rivayetlerinin sözlü dolaşım sırasında Doğu(Orta Asya) rivayetlerine de karıştığını, ancak destanda kahraman ve atıyla ilgili olay ve motiflerin Orta Asya kaynaklı olduğunu, dolayısıyla Köroğlu destanının Orta ve Yeni Çağ'ın kahramanlarıyla zenginleşmekle beraber, teşekkülü bakımından İslâmiyet'in Türklerce kütleler hâlinde kabul edildiği dönemlerden önceye gittiğini belirtmektedir (1997: 233).

Destan kahramanı olan Köroğlu'nun doğumu ve eve getirilmesinden sonraki olaylar onun –Oğuz Kağan misali- çok hızlı büyümesini konu alırken, Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin anlatmalarında görülen (hikâye kahramanı) Köroğlu'nun hızlı büyümesi diye bir bölüm söz konusu değildir(Ekici 2004: 110).

Ekici, Doğu (Orta Asya) ve Batı versiyonları karşılaştırıldığında ve bu karşılaştırma sırasında diğer Türk destanları da göz önüne alındığında, Köroğlu'nun Doğu versiyonları içinde yer alan destanlarda doğumu, çocukluğu ve buna bağlı motiflerin Türkmen, Özbek, Karakalpak, Kazak, Uygur ve Tacik anlatmalarında bulunmasına rağmen Azerbaycan, Anadolu ve diğer Batı anlatmalarında bu kısmın bulunmadığını, oysaki diğer

kimi Türk destanlarında, örneğin Oğuz Kağan, Manas, Alpamış gibi destanlarda da “kahramanın doğumu” yapısının bulunduğunu ve bu yapının Türk destan anlatma geleneğinin asli unsurlarından biri olduğunu belirtmektedir.(2004: 97)

Ekici ayrıca, Köroğlu'nun Orta Asya kaynaklı bir destan kahramanı oluşundaki nedenlerden birinin de Köroğlu'nun bir “Türkmen Beyi”nin soyundan gelmesi olduğunu, Türk destanları incelendiğinde de destan kahramanlarının bir bey ya da han soyundan geldiklerini, bu sebeple de Köroğlu'nun Orta Asya versiyonlarının genel olarak destan türünün özelliklerine, özel olarak da Türk destan yapısı ve anlatma geleneklerine uygunluk gösterdiğini vurgulamaktadır. (2004: 98)

Orta Asya anlatmalarında destan kahramanı olan Köroğlu'nun Batı anlatmalarında hikâye kahramanına dönüşme sürecini de Ekici şu cümlelerle belirginleştirmektedir:

Köroğlu muhtemelen Türklerin Batı'ya ilk göçleri döneminde bir “uç beyi” veya “bir beyin oğlu” olarak yaşamış ve onun yaşadığı maceralarda yine aynı dönemde anlatılmaya başlanarak belli bir temel veya “tabaka” bu dönemde oluşmuştur. Ancak Türk boylarının batıya doğru göçleri ve özellikle Oğuz-Türkmen gruplarının hem batıya göçleri ve hem de Orta Asya'daki diğer Türk boylarıyla ilişkileri sonucu, Köroğlu anlatmaları Türk sözlü geleneğinde sürekli bir gelişme ve değişme ve de genişleme kaydetmiştir. Bu gelişme, genişleme ve değişme sırasında da anlatıcılar tarafından büyük ölçüde “yerelleştirme” olgusuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu “yeniden yapılandırma”, bu anlatmaların sürekliliğini ve her zaman dinleyici bulma şansını artırırken, anlatmanın birbirinden farklı iki ana versiyona ayrılmasına da yol

açmıştır. “Doğu Versiyonları” ilk kolda destanın eski şekline daha bağlı kalırken, “Batı Versiyonları” kendi yeni bölgelerindeki yeni olayları destana sokan anlatıcılarla ilk kolda bile ciddi farklılığa ulaşmış ve bunun sonucunda Anadolu ve Azerbaycan sahalarıyla bunlara komşu toplumlarda Köroğlu karakteri oldukça farklılaşmış ve Köroğlu Destanı Anadolu ve Azerbaycan sahalarında tür bakımından da değişime uğrayarak **hikâye** türüne ulaşan yeni bir çizgiye ulaştırılmıştır. (2004: 99-100)

Köroğlu'nun geniş bir coğrafi mekanda Türkistan'dan Balkanlara kadar birçok Türk boy ve grubunda, bunlara ilave olarak Türklerle ilişki hâlinde olan öteki milletlerde yaşayan bir Türk destan kahramanı olduğunu vurgulayan Oğuz, bir destan kahramanı olduğu için halkbilim metodolojisi içinde Köroğlu'na, tarihte yaşamış biri olarak bakılmasının ihtiyatla karşılanması gerektiğini belirtmekte ve bu konuda şu görüşe yer vermektedir:

Köroğlu anlatmalarına vücut veren bir tarihi prototip olsa bile, yüzlerce yıl içinde boydan boya, nesilden nesile sözlü gelenek ortamında anlatılarak taşınan Köroğlu'nun yaşadığı ortamların ihtiyacı ile şekillenen bir kahramana dönüştüğünü kabul etmek gerekir. Çünkü folklor mahsullerinin yaşaması buna bağlıdır. Halk arasında fonksiyonel olmayan, anlatıldığı coğrafya ile bütünleşmeyen bir folklor ürününün yaşaması, gelişmesi ve gelecek nesillere aktarılması mümkün değildir. Hâl böyle olunca, Türk dünyasında anlatılan Köroğlu destan veya hikâyelerinin az çok birbirinden farklı yapılarda karşımıza çıkması tabiidir. Bu farklılaşmanın kültürel, siyasi, dini, ekonomik ve coğrafi farklılıklarla daha büyük boyutlara ulaşması ise kaçınılmazdır. Böylece bir yerde “zenginden

alıp fakire veren” bir halk kahramanı, öte yanda devlet kurmak gibi yüksek idealler taşıyan bir destan kahramanı bu geniş coğrafyada “Köroğlu” adıyla karşımıza çıkabilmektedir. (1998: 62)

“Türk Boylarının Destanları” üzerine muhtevalı bir çalışma yapan Reichl, destanın bir Türk anlatısı olduğunu, Tacik, Buhara Arapları, Gürcü vd. komşu kültürlerde yer alan Köroğluların kendi dillerine nesir bir özet biçiminde aktarıldığı, eğer şiire yer verilmişse bunların Türkçe verildiğini belirttiği çalışmasında, muhtemelen Chodzko'nun esas alınıp Köroğlu'nun Azerbaycan'da doğu doğu ve batıdaki diğer coğrafyalara yayıldığı ve Köroğlu'nun bir eşkiya olduğu vurgulanırken, bizim özellikle üzerinde yoğunlaştığımız Orta Asya versiyonlarında destan özelliğinin, Batı versiyonlarında ise hikâye özelliklerinin ağırlıklı oluşunun nedenleri üzerinde durulmamıştır. (2002 : 344-360)

Çetin, Köroğlu hikâyelerinde âşik tipini ve bu tipin fonksiyonlarını ele aldığı yazısında, Köroğlu'nun bazen destan, bazen hikâye, bazen masal, bazen destani hikâye olarak isimlendirildiğini, yazılı ve sözlü kaynaklardan, başka edebi ürünlerle de beslenerek günümüze kadar ulaşan bir klâsik olduğunu, eski dönemlerde destan formunda olan Köroğlu'nun Türkiye sahasında hangi isimle isimlendirilmiş olursa olsun halk hikâyeciliği geleneği içinde benimsenip kahramanlık konulu bir hikâye olarak anıldığını belirtmektedir (1998: 353).

Batı versiyonu olarak bilinen Türkiye sahasına ait anlatmalarda Köroğlu'nun bir hikâye kahramanı olarak görüldüğü ve bu sahadan derlenerek yayımlanan anlatıların da adı “Köroğlu Destanı” olarak verilse bile büyük ölçüde hikâye özelliği taşıdığı belirginleşmiştir.

Köroğlu rivayetlerini konuları ba-

kımından tam hikâyeler(Paris, Özbek, İstanbul, Tobol rivayetleri), parçalar (Huloflu, Urfa, Yalvaç, Elaziz, Samayiloviç, Haksthausen, Maraş rivayetleri) ve ek olarak da Ermeni rivayetinden hareketle ele alıp değerlendirdiği “Koroğlu Destanı” adlı çalışmasının başlangıcında Boratav, Koroğlu’nun “destanı mahiyetindeki halk hikâyeleri” içinde yer aldığını (1931: 1), genellikle şekil itibarıyla halk hikâyelerine benzediğini belirtmekte (1931: 78), Orta Asya rivayetlerindeki destan özelliğinin ağırlıklı olmasına karşın Batı rivayetlerinde hikâyeleşmenin söz konusu olduğuna dair şunları söylemektedir:

(Halk hikâyelerindeki) şiir söyleme tarzlarına Koroğlu’nda da tesadüf ediyorsunuz. Aruzla şiir yalnız Paris rivayetinde vardır: Bir gazel ve bir beyit destanın içinde, üçüncü bir parça hikâyenin sonunda, hikâyeyi söylemiş olan âşığın ağzındadır. Paris, Huloflu rivayetlerinde (birkaç şiir müstesna) şiir söyleyen sade Koroğlu’dur. Özbek ve Anadolu rivayetlerinde dandaki bütün eşhas şiir söyler. Özbek rivayetinde –ki en destanı olan rivayettir- destancı da ara sıra Koroğlu hakkında şiir söyler.(1931 : 79)

Boratav, daha sonra gerçekleştirdiği ve ilk baskısı 1946 yılında yapılan “Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği” adlı çalışmasında Koroğlu kollarını halk hikâyelerini oluşturan birinci sıradaki “kahramanlık hikâyeleri” bölümünde değerlendirmektedir. Boratav burada Koroğlu kolları olarak 21, Koroğlu dairesine bağlı olarak da 2 hikâyeye yer vermiştir. Kronolojik sıra takip edilerek verilen Koroğlu kolları şunlardır:

1.İlk kol(Koroğlu’nun zuhuru: Babasının macerası, atların terbiyesi, Aras veya başka bir nehirden gelen üç köpüğü içmesi, Çamlıbel’e gelmesi); 2.Kasab-ı cömerd veya Ayvaz kolu; 3.Kösenin kolu; 4.

Koca Bey kolu; 5.Mamaç Bezirgan veya Tekelti kolu; 6. Demircioğlu ve Telli Nigar/Erzurum kolu; 7. Kiziroğlu Mustafa Bey kolu; 8. Bağdat/Turna Teli kolu; 9. Hasan Paşa/Silistre kolu; 10. Bolu Beyi kolu; 11. Halep kolu; 12. Dağıstan kolu; 13.Gürcistan kolu; 14. Deli Kara kolu; 15. Hasan Bey/Dağıstan kolu; 16.Kaytaz kolu; 17.Kiziroğlu Mustafa Bey/Kırım kolu; 18.Kenan Kolu; 19.Kayseri Kolu; 20.Koroğlu’nun oğlu Haydar Bey kolu; 21.Son kol(Kırat’ın kaybolması ve arkasından Koroğlu’nun da kırklara karışması, keleşlerinden Yusuf’un onu aramaya gitmesi ve kırklar meclisinde görmesi).

Koroğlu dairesine bağlı olarak ise Celâli Bey ve Mehmet Bey ile Kirmanşah hikâyeleri verilmiştir (1988: 35-36).

Alptekin’in yetmiş halk hikâyesinin özetine yer verdiği çalışmasında yirmisi Koroğlu kolları(18) ve çevresinde oluşan hikâyelere(2) aittir. Bunlar şu şekilde sıralanmıştır:

1.Koroğlu’nun zuhuru, 2.Koroğlu ile Demircioğlu, 3.Demircioğlu Reyhan Arap, 4.Koroğlu’nun Ayvaz’ı kaçırması, 5.Koroğlu-Nigdeli Geyik Ahmet, 6.Köse Kenan-Dânâ Hanım, 7. Koroğlu Han Nigar,8. Koroğlu-Han Nigar-Hasan Bey-Telli Nigar, 9. Akşehir Telli Nigar Cengi, 10. Keloğlan’ın Koroğlu’nun atını kaçırması, 11.Kenan kolu; 12.Bağdat kolu; 13.Kiziroğlu Mustafa Bey-Afganistan-Gürcistan, 14.Bolu Beyi, 15.Kamber kolu; 16.Âşık Gürüni hikâyesi, 17.Kocabey kolu; 18.Koroğlu’nun sonu, 19.Celâli ve Mehmet Bey hikâyesi, Kirmanşah hikâyesi (1997: 124-185).

Türkiye sahasının en kapsamlı derlemelerinden biri olan Behçet Mahir anlatmasında yer alan 15 koldan ilki olan “Koroğlu’nun Zuhuru” kolunda Koroğlu, 12 yaşında yetişkin bir çocuk olarak hikâyedeki yerini almaktadır:

O zaman Bolu Beylerinin yanında hizmetçi olan imrahor Ürüşan Babanın on iki yaşında bir oğlu var idi, ismi Ali idi. (Kaplan 1973: 6)

Köroğlu'nun, halkın çok sevdiği millî hikâyelerden birinin kahramanı olduğunu ve Köroğlu anlatısının "türkölü büyük halk hikâyesi" olarak adlandırılan türün şekil ve üslup özelliklerini gösterdiğini belirten Arsunar (1963: 5), ünlü hikâyeci Maraşlı Gül Fehmi'nin çırağı Fırıldak Ökkeş'ten derlediği "Köroğlu Hikâyesi"nin Maraş varyantında, Köroğlu'nun yetişmiş bir genç olarak, gözleri kör edilen babasını kapıda karşıladığı görülmektedir:

Oğlu Deli Ali kapıya çıktığı vakit babasının al kanlar içinde olduğunu görünce vaveylâyı koparır (1963: 16).

Görkem, Çukurova hikâye anlatma geleneği içinde Köroğlu hikâyelerinin önemli bir yerinin olduğunu, Haruniye(Düziçi)li Köroğlu(Âşık Mehmet Demirci), Âşık Mustafa Köse(Hafız), Kır İsmail(İsmail Güngör), Kozanlı Ali Soylu(Arslan Ali), Osmaniyeli Ali Tekerek(Jandarma Ali), Mehmet Göçün, Rıza Göçün, Murtaza, Küçük Mehmet, Kadırlılı Güdümen Ahmet, Adanalı Ömer Uysal gibi âşık ve hikâye anlatıcıların repertuarlarında en az bir-iki Köroğlu kolunun bulunduğunu belirtmektedir(2000: 21-50).

Kaftancıoğlu'dan (1979) Güzel'e (1987: 79-102) birçok araştırmacı ve bilim insanının Köroğlu hikâyeleriyle ilgili olarak Türkiye sahasında gerçekleştirdiği onlarca derleme metni bulunmaktadır.

Seçmen, Köroğlu hikâyesinin Azeri, İstanbul, Kars, Erzurum, Antep, Maraş, Huloflu, Tobol, Elazığ, Özbek ve diğer rivayetlerinden hareketle "Köroğlu'nun tarihsel kişiliği" üzerine bir değerlendirmeye yapmış ve bu anlatılarda yer alan manzum parçaları Köroğlu'na mâl ede-

rek 91 adet şiire biyografik bir bütünlük içinde yer vermiştir (1983. 141-233).

Batı versiyonu içinde değerlendirilen Türkiye ve Balkanlardaki kimi anlatılarda Köroğlu'nun bir masal kahramanı olarak yer aldığı da "görülmemektedir.

"Bir varmış bir yokmuş, zamanın birinde bir Köroğlu varmış" (Seyidoğlu 1999: 242) biçiminde başlayan ve Köroğlu çevresinde anlatılan masalların sayısı az değildir.

Köroğlu'nun Balkanlarda, özellikle de Makedonya ve Kosova Türkleri arasında anlatılan birçok masal ve efsane-nin kahramanı olduğu belirtilmektedir (Recepöğlu 1998: 212).

Ago, efsanevi kahraman Köroğlu çevresinde masallar oluştuğunu, "Köroğlu Masalı"nın Makedonya Türk halkının masalları arasında ilk sırayı tuttuğunu, popüler bir masal olan Köroğlu'nun Türk halkının kopmaz bir parçası olduğunu vurgulamaktadır (1998: 260).

Türk halk anlatılarında alp ve âşık kişi (alp ozan) olarak destan, hikâye, masal ve efsanelerin kahramanı olan Köroğlu'nun inanç bağlamında ele alınıp şaman, mutasavvıf bir tip; eren, derviş vb. olarak kabul edilebileceğine dair, çeşitli bilim insanı ve araştırmacılara ait görüş ve bilgiler de bulunmaktadır (Bayat 2003).

Güneş'e göre, Köroğlu üzerine yapılan çalışmalarda bilim insanı ve araştırmacıların iki grupta kümeleştiği görülmektedir. Bunlardan ilkinde göre Köroğlu Destanı, 16. Yüzyıldan çok daha önce, İran-Turan mücadeleleri zamanında ve daha sonraki asırlarda Orta Asya'da teşekkül etmiş, sözlü gelenek temsilcileri ve göçler vasıtasıyla yayılarak yeni epizotlar ve yeni kahramanlarla değişmiş ve zenginleşmiştir.

İkinci grup bilim insanı ve araştırmacıya göre ise Köroğlu anlatısı, 16. yüz-

yılda Anadolu, Azerbaycan ve Kafkasya bölgesinde bir Celâli reisi etrafında teşekkül etmiş ve sözlü gelenek temsilcileri vasıtasıyla değişerek geniş bir sahaya yayılmıştır (2003: 3)

Orta Asya ve Batı versiyonlarında ki bütün farklılıklara rağmen Köroğlu anlatmalarının bir ortak noktalarının bulunduğunu belirten Yıldırım, bunu; her iki sahada Köroğlu Destanına bağlı hikâyelerin 16. Asırdan itibaren yayılmaya başlamasına bağlamaktadır (1998: 278-279).

16. yüzyılda yaşadığı, Ahmet Kutsi Tecer'in vaktiyle neşrettiği iki önemli şiir sayesinde anlaşılan, Özdemiroğlu Osman Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusuyla İran savaşlarına katıldığı belirtilen (Köprülü 1962: 62) Köroğlu hakkında sınırlı sayıda kaynak bulunmaktadır. (Sakaoğlu 1989: 127)

Sakaoğlu, Âşık Köroğlu'nu "Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İran seferi ile ilgili olarak söylediği iki şiirinden hareketle onun 1585 yılında hayatta olduğu ve bu sefere katıldığı görüşüne varmaktayız. Bir ordu şairi olan Köroğlu, Evliya Çelebi'ye göre bir çöğür şairidir." cümleleriyle tanıtmaktadır (2006: 29).

Köprülü, Âşık Köroğlu'nun şiirleriyle ilgili olarak şu bilgilere yer vermektedir:

Köroğlu adlı bir saz şairinin tarihi mevcudiyeti meydana çıkmıştır ki, bunu Evliya Çelebi seyahatnamesindeki bir fıkra da teyit etmektedir. Mevcut olan manzumelerden birisi Özdemiroğlu'nun fütühatını anlatan bir destan, diğeri de onun ölümüne ait bir mersiyedir. Yine eski mecmualarda tesadüf edilen ve Köroğlu mahlasını taşıyan birçok manzume daha vardır ki bunlar Köroğlu destanındaki bir takım rivayetlere ve şahsiyetlere sıkı sıkıya bağlıdır: Ayvaz, Bezirgân, Çamlıbel, Kırat, Bolu Beyi gibi... Kaplan

postu giymiş gaziler, dörtlüler, beşliler gibi Osmanlı askeri tarihine ait tabirlerle de tesadüf olunuyor. Acaba bu neşrettiğimiz manzumelerin hepsi bu bahsettiğimiz Köroğlu adlı saz şairine mi aittir? Bu suale şimdilik kat'î bir cevap vermekten çekinmekle beraber, şunu söyleyelim ki, 16. asır sonlarında saz şairi büyük bir şöhret kazanmıştır. (1962:62).

16. yüzyılda yaşamış bir halk şairi olarak varlığı kabul edilen âşık Köroğlu'nun destan/hikâye kahramanı olan Köroğullarla karıştırıldığı (Sakaoğlu 2006: 29), Celâli ayaklanmaları sırasında eşkıyalık yaptığı ileri sürülen Köroğlu ile aynı kişi olduğu (Öztelli 1982) belirtilmekte, kimi araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen kimi biyografik çalışmalarda ise, çoğu halk anlatılarından alınan yüz kadar şiirine yer verilmektedir (Seçmen 1983).

Özkaya, 1581 yılında, Anadolu Beylerbeyine yazılan bir hüküm ve yine aynı tarihte Çorum Beyi olup Bolu muhafazasına memur olan Behram Bey'in mektubundan hareketle şu bilgileri vermektedir:

Bolu'da Celâli İsyanları dediğimiz hareketler esnasında Köroğlu'yu bir Celâli önderi olarak görüyoruz. Vesikalarda ve tarihi kaynaklarda Celali olarak adlandırılan Köroğlu, aslında haksızlıklara karşı ayaklanmış, çevresindekilerle kötü yönetimi dolayısıyla Bolu Beyine kafa tutup savaşlar yaptığından halk tarafından sevilip hakkında destanlar düzülmüş olan bir kişidir. Köroğlu (asıl adı Ruşen veya Ruşen Ali) Sırp savaşında padişaha çok fayda sağlaması ile ün yapmış, sonra Bolu Beyine karşı ayaklanmış bir kişi olarak tanınır (1983: 67). Köroğlu'nun Bolu dolaylarında yaşadığı kesinleşmiştir. 1579-1582 yılları arasında bu adı taşıyan kişi Gerede civarında yaşamakta olup Bolu Beyine isyan eden

Köroğlu ile şair Köroğlu'nun aynı kişi olduğu kabul edilebilir. (1983:70)

Kimi bilim insanı ve araştırmacılar tarafından ileri sürülen Köroğlu'nun bir eşkıya olduğu, destan ve hikâye tarzında şekillenen anlatıların bu eşkıya tipi etrafında geliştiğine ve yayıldığına dair görüşlere karşı kimi bilim insanı ve araştırmacıların farklı tepkilerinin olduğu görülmektedir.

Osmanlı arşiv belgelerine göre Köroğlu'nun tarihi bir şahsiyet olduğu ve 16. Yüzyılda Bolu dolaylarında yaşadığı, "Mühimme Defterleri"ndeki kayıtlara göre eşkıyalık yaptığı için 1579-1582 yılları arasında yakalanıp cezalandırılması için Bolu beyine ve Gerede kadısına "emir"ler gönderildiği, padişah fermanlarında kendisinden "Köroğlu Ruşen" diye bahsedildiği, bu durumun ayrıca Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de teyit edildiğini vurgulayan Yıldırım, bu konudaki düşüncesini şöyle tamamlamaktadır:

III. Murad (1574-1595) devrinde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın idaresindeki Osmanlı ordusu ile İran seferine iştirak etmiş olan şair ve aynı zamanda asker olduğu anlaşılan bir Köroğlu'ndan da cönklerde tespit edilen şiirleri vasıtasıyla haberdarız. Hemen hemen aynı zamanlar içinde ortaya çıkan bu iki şahsiyet arasında bir münasebet olup olmadığını, vesika yokluğundan dolayı şimdilik söylemek mümkün değildir. Fakat Köroğlu'nun destanda geçen maceralarına bakacak olursak, Osmanlı ordusu ile İran seferlerine iştirak ettiğini görmekteyiz. Bizim için gerçek olan şudur ki, destanımızın kahramanı, tarihi şahsiyeti "Mühimme Defterleri"nde tespit edilen "Köroğlu Ruşen" değil, Türk halkının kafasında ve gönlünde yarattığı "Köroğlu"dur. Türk halkının kafasında ve gönlünde o, eşkıyalığı değil, hakkı, adaleti, cömertliği, yiğitliği temsil eden

efsanevi destan kahramanıdır. (1998; 279)

Özkan, Yıldırım'ın bu konudaki düşünceleriyle örtüşen bir görüş sergilemekte, kimi bilim insanı ve araştırmacıların Köroğlu'nu bir eşkıya gibi göstermesine karşı tepkisini şu cümlelerle ifade etmektedir:

XVI. yüzyıldaki tarihî kaynaklarda birkaç cümle ile adı geçen Köroğlu, memleketi yakıp yıkan, evler basan bir kimse iken nasıl olup da kısa sürede millî bir destan kahramanı hâline gelmiştir. Celâlîler Anadolu'da huzur ve asayiş bozdukları için resmî otoriteyle (padişah, han, bey) çatışmanın yanı sıra halka da zarar vermişlerdir. Destan anlatıcıları ve dinleyicilerinin baskın, yağma ve haraç alma gibi meşru olmayan işler yapan böyle birini olumlu ve millî kahraman olarak sözlü gelenekte yaşatmasını mümkün göremiyoruz. Çünkü Türk boylarının töresinde haksızlık ve eşkıyalığın onaylandığı durumlara rastlanmaz. Dolayısıyla Boratav'ın destan kahramanı Köroğlu'nu eşkıya gibi göstermesi pek çok bakımdan izaha muhtaçtır. (1997: 233)

Sonuç olarak diyebiliriz ki Köroğlu, halk anlatılarında, anlatıldığı coğrafya ve anlatıcıların bağlı bulunduğu toplumun yapısına göre destan kahramanı, hikâye kahramanı, masal ve efsane kahramanı olarak görülmektedir. Bunların dışında tarihi kişiliği bilim insanı ve araştırmacılar tarafından kabul edilen iki Köroğlu daha vardır ki; bunlardan biri Osmanlı kayıtlarına göre Celâlî isyanlarına katılan "eşkıya Köroğlu", diğeri de Osmanlı ordusuyla aynı yıllarda İran seferine katıldığı belirtilen ordu şairi "âşık Köroğlu"dur.

Kimi araştırmacı ve bilim insanları bu iki Köroğlu'nun aynı kişi olduğunu iddia etmektedir ki bu iddia tarihi ve sosyolojik bakımdan sağlıklı değildir.

Çünkü bir kişi aynı tarihlerde hem Bolu dolaylarında, hem Şirvan ve Tebriz'de olamaz. Kişinin aynı anda iki yerde olma gibi mucizevi bir özelliğinin olduğu kabul edilse bile sosyolojik olarak mümkün görünmemektedir. Çünkü 1581'li yıllarda "isyanlara katıldığı gerekçesiyle bertaraf edilmesi" için hakkında ferman çıkartılan bir kişi, yine aynı yıllarda kendisini düşman bellemiş bir yönetimin ordusuyla yıllar süren bir fetih yolculuğuna çıkmış olamaz ya da olmamalıdır. Kanaatimizce, Köroğlu takma adını alan ister halk şairi, ister eşkıya olsun, bu kişilerin destan/hikâye kahramanı Köroğlu'dan etkilendikleri düşünülebilir. Zaten bu etkilenme, Âşık Köroğlu'nun şiirleri için de geçerlidir. Çünkü bu ordu şairinin, Osmanlı ordusunun İran seferiyle ilgili birkaç şiiri dışındaki manzumelerinin Köroğlu anlatılarından alındığı, dolayısıyla Âşık Köroğlu'nun yeni bilgi, belge ve araştırmalara muhtaç olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Ago, Arif; "Maedonya Cumhuriyetinde Yaşayan Türk Halk Edebiyatında Köroğlu Masalı", *Bolu'da Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslar arası Sempozyumu*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, Bolu 1998.
- Alptekin, Ali Berat; *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.
- Arsunar, Ferruh; *Köroğlu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1963.
- Bayat, Fuzuli; *Köroğlu Şamandan Âşık Alptekin Erene*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- (Boratav), Pertev Naili; *Köroğlu Destanı*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.
- Boratav, Pertev Naili; *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Adam Yayınları, İstanbul, 1988.
- Çetin, İsmet; "Köroğlu Hikâyelerinde Âşık Tipi ve Fonksiyonları", *Bolu'da Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslar arası Sempozyumu*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, Bolu 1998.
- Çobanoğlu, Özkul; *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- Ekici, Metin; *Türk Dünyasında Köroğlu*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- Görkem, İsmail; *Halk Hikâyeleri Araştırmaları Çukurovalı Âşık Mustafa Köse ve Hikâye Repertuarı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.

Güneş, Asuman; *Köroğlu Destanı'nın Ayvaz Kolu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.

Güzel, Abdurrahman; "Köroğlu Destanı/ Trabzondan İki Kol", *Türk Folklorundan Derlemeler 1987*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1987.

Kaftancıoğlu, Ümit, *Köroğlu Kol Destanları*, İstanbul 1979.

Kaplan, Mehmet; Akahın, Mehmet; Bali, Muhan; *Köroğlu Destanı*, Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara 1973.

Kaplan, Mehmet; *Tip Tahlilleri*, İstanbul 1985.

Karadavut, Zekeriya; *Köroğlu'nun Ortaya Çıkışı*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, Bişkek 2002.

Köprülü, M. Fuad; *Türk Saz Şairleri I-V*, Milli Kültür Yayınları, Ankara 1962.

Oğuz, M. Öcal; "Folklorla Yeni Yöntemler ve Köroğlu", *Bolu'da Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslar arası Sempozyumu*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, Bolu 1998.

Özkan, İsa; "Köroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğuşu ile İlgili Motiflerin Tahlili", *Türk Dili Dergisi*, 549, Eylül 1997.

Özkaya, Yücel; "Köroğlu'nun Tarihi Şahsiyeti", *Köroğlu Semineri Bildirileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

Öztelli, Cahit; *Köroğlu Dadaloğlu Yaşamı Sanatı Şiirleri*, Varlık Yayınları, İstanbul 1982.

Recepoğlu, Altay Suroy; "Makedonya'da Derlenmiş Köroğlu Masalında Yer Adları ve Kişiler", *Bolu'da Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslar arası Sempozyumu*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, Bolu 1998.

Reichl, Karl; *Türk Boylarının Destanları*, Çeviren: Metin Ekici, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Sakaoğlu, Saim; "Türk Saz Şiiri", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri)*, 445-450, Ocak-Haziran 1989.

Sakaoğlu, Saim; Alptekin, Ali Berat; *Türk Saz Şiiri Antolojisi (14-21. Yüzyıllar)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

Seçmen, Hüseyin; *Köroğlu Yaşamı Sanatı Şiirleri*, Deniz Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1983.

Seyidoğlu, Bilge; *Erzurum Masalları*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999.

Türkmen, Fikret; "Köroğlu'nun Özbek ve Ermeni Varyantları", *Köroğlu Semineri Bildirileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

Yıldırım, Dursun; "Köroğlu Destanı'nın Orta Asya Rivayetleri", *Köroğlu Semineri Bildirileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

Yıldırım, Dursun; *Türk Bitiği*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.